

Танабаева Г.Ө.,
Абдрахманова Ж.Ә.

**Адамға қатысты ауру
атауларының синтаксистік
байланысу тәсілдері**

Ғылыми мақалада адамға қатысты ауру атаулары матаса да қабыса да байланысу тәсілдеріне кеңінен тоқталған. Осы ретте атаулардың матаса байланысуы мен жартылау матаса байланысқан түрлеріне жан-жақты тоқталған. Оларға нақты мысалдар келтіре отырып дәлелдеп берген. Матаса байланысқан ауру атаулары: бастың сақинасы, бауырдың қабынуы, ен қосалқысының қабынуы, жүрек бұлшық етінің іруі т.б. Жартылай матасу арқылы жасалған ауру атаулары: бұлақ ауруы, тыныс демікпесі, асқазан жарасы, бас ауруы, бауыр ауруы, бауыр циррозы т.б. Сонымен бірге, мақалада қабыса байланысқан ауру атауларына да тоқталған. Алғашқы сыңары анықтауыш болып, екінші сыңары анықталушы ретінде анықтауыштық қатынаста жұмсалады деп атап көрсеткен. Мысалы, «Қоян тобық» тіркесінде «қоян» сөзі тобықтың пайда болып, ұғымның атауын білдіруіне қызмет атқармайды. Тобықтың пайда болғаннан кейінгі сындық белгісін анықтайтыны туралы айтылған.

Мақалада атаулық тіркестер арқылы жасалған ауру атауларына мысалдар келтіріп, талдау жасалған. Мысалы, өкше мүйіз. Мұнда тіркес құрамындағы алғашқы компоненттің мағынасы толық грамматикалық байланысқа түспей, өз дербестігін сақтайды. Сондықтан ауру атауы құрамындағы зат есімдер тіркес қалпын сақтап бір ұғымның атына айналатынын айтып өткен.

Түйін сөздер: синтаксистік байланысу, аналитикалық тәсіл, ауру атаулары, семантика, матасу, тіркес.

Tanabayeva G.O.,
Abdrahmanova Zh.A.

**Methods of syntactic links of
words in the names of diseases**

The article is widely considered ways to link words in the names of diseases, such as: control and contiguity. Comprehensively analyzed fully and partially control, as a special form of word's link in the phrase in the names of diseases and refined examples. Names of diseases associated with the control method: бастың сақинасы (migraine), бауырдың қабынуы (liver inflammation), ен қосалқысының қабынуы (thyroid inflammation), жүрек бұлшық етінің іруі (coagulation of cardiac muscle), and others. Names of diseases associated with partial control method: тыныс демікпесі (asthma), асқазан жарасы (zhedudka ulcer), бас ауруы (headache), бауыр ауруы (liver disease), бауыр циррозы (cirrhosis), and others. The phrases also investigated for contiguity, as a way to link words in the names of diseases. In this method, the first component is determinant, and the second component used to determine, and they are in attributive relations. For example, in the phrase «Қоян тобық» (hare's foot) component «қоян» (hare) does not play the role of determinant, it is quality indicator of the word «foot».

Key words: syntactic relations, analytical method, methods names of diseases, semantics, subordination, combination.

Танабаева Г.У.,
Абдрахманова Ж.А.

**Способы синтаксической связи
слов в наименованиях
заболеваний**

В статье широко рассмотрены способы связи слов в наименованиях заболеваний, такие как: управление и примыкание. Всесторонне проанализированы полные и частичные управления как особый вид связи слов в словосочетании в наименованиях заболеваний и уточнены примерами. Наименования заболеваний, связанных со способом управления: бастың сақинасы (мигрень), бауырдың қабынуы (воспаление печени), ен қосалқысының қабынуы (воспаление щитовидной железы), жүрек бұлшық етінің іруі (свертывание сердечных мышц) и др. Наименования заболеваний, связанных со способом частичного управления: тыныс демікпесі (астма), асқазан жарасы (язва жедудка), бас ауруы (головная боль), бауыр ауруы (болезнь печени), бауыр циррозы (цирроз печени) и др. Также исследованы словосочетания на примыкание как один из способов связи слов в наименованиях заболеваний. В таком способе первый компонент является определяемым, а второй – определяющим и находятся они между собой в определительных отношениях. Например, в словосочетании «Қоян тобық» (заячья стопа) компонент «қоян» (заяц) перед проявлением стопы не выполняет роли наименования в этом понятии, а является качественным показателем после проявления стопы.

Ключевые слова: синтаксическая связь, аналитический метод, способ, наименования заболеваний, семантика, соподчинение, сочетание.

¹М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, ф. ф. к., Шымкент қ., ²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ф. к., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: tanabaeva75@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru

АДАМҒА ҚАТЫСТЫ АУРУ АТАУЛАРЫНЫҢ СИНТАКСИСТІК БАЙЛАНЫСУ ТӘСІЛДЕРІ

Аналитикалық жолмен жасалған ауру атаулары матаса да қабыса да байланысады. Матаса байланысқан сөз тірестері жайлы Р. Әмір, С. Исаев, Е. Ағманов, Т. Сайрамбаев еңбектерінде қарастырылған. Р. Әмір матаса байланысқан сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары зат есім, сын есім, сан есім болады. [1, 24] десе, М. Балақаев зат есім мен заттанған сын есім, есімдік, етістікті есімше, тұйық етістік түрлері де болады [2, 167] – дейді.

Матасу – изафеттік құрылыстағы сөз тіркесінің байланысу формасы. Изафеттік құрылыстағы сөз тіркестерін өзара матастырып тұратын грамматикалық тұлғалар – ілік, тәуелдік жалғаулары. Матасу өзара байланысқан сөздердің бірі екеншісіне бағынып тұлғаланса, екіншісі сол бағынатын сөзге қарай айқас байланысады. [3, 46]

Ілік септігінің білдіретін басты мағынасы – грамматикалық меншіктілікті, иелікті, меншіктілік-қатынасты көрсету. Ілік септігі білдіретін меншіктілік мағынаға иелілік-тәндік, таза меншіктілік (баланың кітабы), әр түрлі органикалық, табиғи байланыс (мұнайдың қалдығы т.б.), әр түрлі органикалық, табиғи байланыс (мұнайдың қалдығы), әр түрлі туыстық жақындықтар, адам арасындағы қарым-қатынастар (баланың ағасы т.б.), бүтіннің бөлшегі, бір заттың бөлігі (кітаптың беті), заттар арасындағы әр түрлі, әр ыңғайдағы тәуелділік қарым-қатынас (судың сылдыры), заттың әр түрлі қасиеті, сапалық қасиеті, (аттың жүйрігі), заттың сандық, реттік мәні, қатысы (баланың біріншісі), заттың белгілі бір қасиетінің артықшылығына, ерекшелігіне қатысты (шешеннің шешені) т.б. сияқты мәндерді білдіріп, ілік септікті сөз тәуелдік жалғаулы сөзбен анықтауыштық қатынаста матаса байланысып қолданылады [4, 81].

Матаса байланысқан ауру атаулары: бастың сақинасы, бауырдың қабынуы, ен қосалқысының қабынуы, жақтың шірілуі, жүрек бұлшық етінің іруі, қызыл иектің көпсіп қабынуы, көздің ағы, көз жасы қалташасының қабынуы, қабақтың қабынуы, қарын мен ұлтабардың ойық жарасы, мидың шайқалуы, мұрынның тілме ауруы, өкпенің қабынуы, күре тамырдың кеңіп түйінделуі, терінің қабынуы, ішектің түйінделуі, ішектің қабынуы, несептік жоқтығы.

Жартылай матасу арқылы жасалған ауру атаулары: бұлақ ауруы, тыныс демікпесі, асқазан жарасы, бас ауруы, бауыр

ауруы, бауыр церрозы, буын сарысуы, ен қабығы шемені, жақ рагі, жүрек ақауы, жүрек демікпесі, жүрек қыжылы, қызыл иек іріндігі, омырау рагі, өт тасы ауруы, тіс ауруы, тіл қабынуы, ішек құрт ауруы, іш сүзегі, тыныс демікпесі, үрпі қабынуы, іш сүзегі, ішек жұқпалары мен жұқтырмалары, ішек инфекциялары, ішек коли жұқпасы, ішек құрт ауруы, ішек гильминтоздары, эндемиялық бүрге сүзегі, кене боррелиозы, энтеровирус жұқпасы, ішек вирусы жұқпасы, энтеровирус қызбасы, доңыз тілмесі, резонбах ауруы, тан шешегі, қан инфекциясы, ұшық қызбасы, қызба герпесі, қара шіркей қызбасы, бұқара қызбасы, папатачи қызбасы, суматра кене қызбасы, тотықұс ауруы, маймылдар шешегі, Виноградов ауруы.

Ауру атауларының қабыса байланысуы. Ауру атауларының көпшілігі атаулық тіркестер арқылы жасалып, қабыса байланысып келеді. Профессор С. Исаев «Атаулық тіркестердің грамматикалық байланысу тұрақты, көбінесе жеке сөздің эквиваленті сияқты бір сөздің орнына қолданылады. Қала берді атаулық тіркестердің орын тәртібі де тұрақты болады. Бұндай лексикалық оралымдардың құрылысы да құрамы да біршама тұрақталған болып келеді. Олар бір-бірімен тығыз байланысты, белгілі бір тәртіппен құралған сөздерден тұрады. Құрамындағы сөздер қалай болса солай ауыса бермейді» – дейді. Ауру атауларын құрастырушы атаулық тіркестер бір ғана сөздің орнына, бір ғана ауру атауларының аты ретінде қолданылады. Олар синтаксистік тіркестер, терминдік, фразеологиялық тіркестерге ұқсас, ал күрделі сөздермен тығыз бірлікте, қарым-қатынаста қолданылады.

Қабыса байланысқан ауру атауларының екі компонентіде зат есімдерден болады. Алғашқы сыңары анықтауыш болып, екінші сыңары анықталушы ретінде анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Зат есімдердің қабыса байланысуында бағыныңқы сыңардағы зат есім басыңқы сыңардағы зат есімнің семантикалық белгісі емес, бұл зат есім өзін атаулық мәнге жеткізетін семантикасы арқылы басыңқы сыңардағы заттың пайда болғаннан кейінгі сындық қасиетін анықтайды. «Қоян тобық» тіркесінде «қоян» сөзі тобықтың пайда болып, ұғымның атауын білдіруіне қызмет атқармайды. Тобықтың пайда болғаннан кейінгі сындық белгісін анықтайды. Ауру атауларының қабыса тіркесуінде тіркес құрамындағы сөздер әрі зат есім болғандықтан, әрі бағыныңқы сыңары басыңқы сыңардық пайда болғаннан кейінгі қасиетін анықтап, бір ұқымға негізделгендіктен сөйлемнің бір ғана мүшесінің

қызметін атқарады. Осы мәселеге байланысты К. Бейсенбаев мынадай тұжырым жасайды: «Зат есімдердің жалғаусыз тіркесуі – тілдің негізгі белгілерінің бірі және сөйлемдегі бір мүшенің маынасын күрделендіруге ең негізгі құрылыс материалы».

Тіліміздегі қабыса байланысқан ауру атауларының барлығы бірдей басыңқы сыңардағы заттың сындық қасиетін анықтап, қатыстық мағынада жұмсалады. Олар басқа да әр түрлі мағыналық қатынастарда жұмсалады. Бағыныңқы сыңардағы зат есім басыңқы сыңардағы сөз арқылы берілген ұғымның мағынасын даралау мақсатында да жұмсалады. Мысалы, *бөртпе, сүзек, без тамақ, шаш жегі, шынайы шешек, қара шешек, оба тектес ауру, флеботомиялық қызба, бұқара қызбасы, беймәлім пневмония, сары безгек, сары қызба, тұспалы көкжөтел, ұшпа шешек, ұстамалы қалтырама* т.б. қабыса байланысқан зат есімдердің тіркесі. Сөз тіркесінің бұл түрінді тіркес құрамындағы екі сөз бір ұғымды анықтауға негізделген. Біркелкі белгілер арқылы номинативті мағынада тұрған зат есімдер дараланған атауын анықтаған. Бұл тіркес бір ұғымға негізделген екі сөздің атауы арқылы жасалғандықтан сөйлемнің бір мүшесінің қызметін атқарады.

Зат есімдер лексика-грамматикалық мағынамен қатар лексика-семантикалық топтарға жіктеледі. Лексикалық мағыналар мен категориялық мағыналары бірлікте тұрған зат есімдер қабыса байланысқан синтаксистік сөз тіркесін жасауға қабілетті. Зат есімдер кім? не? деген сұраққа жауап беріп, тіліміздегі бір ұғымның атын білдіреді. Ұғымның атын білдіретін сөздер дербес тұлғада тұрғанда лексикалық, грамматикалық, номинативті мағынамен қатар категориялық мағына да береді. Категориалдық мағына сөздердің лексикалық мағынасына негізделеді. Зат есімдердің негізгі мағыналары әр түрлі заттық ұғымды білдірсе, грамматикалық мағыналары біреу болады. Кез келген зат есімдербайланысқа түсіп сөз тіркестерін жасай бермейді. Қабыса байланысқан зат есімді сөз тіркестерінің лексикалық мағынасы мен категориялық мағыналарының бірлікте жұмсалуды олардың синтаксистік тіркес екендігін анықтайтын негізгі белгісі болады. Зат есімдердің матаса және жартылай матаса байланысқан түрінде түркес құрамындағы екі сөздің лексикалық мағынасы мен категориялық мағынасы өзара бірлікте жұмсалады. Мысалы, *жүрек ақауы, тыныс демікпесі, іш сүзегі, ішек жұпалары, егеуқұйрық сүзегі, доңыз тілмесі, сіреспе ауруы, тан шеше-*

гі, түйнеме ауруы, ұшық қызбасы, қызба герпесі, үшкірқұрт ауруы, кене қызбасы, тотығұс ауруы, маймылдар шешегі, мешіндер шешегі, шығыс жарысы, батпақ қызбасы т.б.

Енді атаулық тіркестер арқылы жасалған ауру атауларына мысалдар келтіріп, талдау жасайық. Атаулық тіркестердің құрамы зат есімнің байланысынан тұрып, білгілі бір заттың атауын білдіреді. Бірінші компонентінің сындық қасиеттері екінші компоненттегі зат есіммен грамматикалық байланысқа түсіп, тірек сыңардың бір белгісін анықтайды. Мысалы, *өкше мүйіз*. Мұнда тіркес құрамындағы алғашқы компоненттің мағынасы толық грамматикалық байланысқа түспей, өз дербестігін сақтайды. Сондықтан ауру атауы құрамындағы зат есімдер тіркес қалпын сақтап бір ұғымның атына айналған.

Атаулық тіркес құрамындағы сөздердің семантикалық жақтан өзара байланыста болатынын да байқауға болады. Мысалы, ит емшек. Бірақ атаулық тіркес құрамындағы сөздер ит және емшек күрделі сияқты тұтасып кетпей, әрбір сөз өзі белгілеп тұрған ұғымның атауы ретінде номинативті мәнін сақтап қалады.

Атаулық тіркестер арқылы жасалған ауру атауының орын тәртібі тұрақты болып келеді. Мысалы: *көр шиқан* деген ауру атауын құрастырушы сыңарларының орнын ауыстырып, *шиқан көр* деп атай алмаймыз.

Ауру атауындағы атаулық тіркестер екінші компоненті бірінші компоненттегі заттың сындық сапасына негізделеді. Мысалы, *без тамақ, шаш жегі*. Атаулық тіркес құрамындағы зат есімдердің мағынасы әр тектес ұғымдағы сөздер болады. Мысалы: *жел құз* атаулық тіркес даяр тұлға ретінде жұмсалынып тұр. Тіркес сыңарлары жеке тұрып, өз алдында дербестігін сақтайды. Бірінші сыңары өзіне тиісті әрбір зат есіммен тіркесе береді. Мысалы: бөртпе сүзек тіркесіндегі алғашқы сыңар мынадай зат есімдермен тіркеседі: бөртпе орамал, бөртпе тамақ, бөртпе ауру т.б.

Ауру атауын жасайтын атаулық тіркес сыңарларының әрқайсысы жекелеген ұғымның атын білдірмей, бір ғана ауру атауын білдіреді. Тілімізде кейбір тіркесті атаулар метафоралық қолданыстың ықпалымен жасалады. Мысалы, көк жөтел метафоралық қолданыста жұмсалады.

Әдебиеттер

- 1 Әмір Р.С. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1983.
- 2 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1997.
- 3 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
- 4 Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.

References

- 1 Ämir R.S. Jay söylem sintaksisi. – Alamtı, 1983.
- 2 Balaqaev M., Sayrambaev T. Söz tirkesi men jay söylem sintaksisi. – Almatı, 1997.
- 3 Qazaq grammatikası. – Astana, 2002.
- 4 Şäkenov J. Qazaq tilindegi kürdeli sözder tulğalar. – Almatı: Ana tili, 1991. – 120 b.